

OCENE – POROČILA – ZAPISKI – GRADIVO

PROSTORSKI OBRAT V NARATOLOGIJI

V teoriji pripovedi se med temeljnimi razlogi za to, da so premišljanja o pripovednem prostoru zaostajala za refleksijo časa (RYAN 2009: 420; NÜNNING 2004: 558), običajno navajata dva. Eden je Lessingova označitev pripovedne literature kot časovne umetnosti v nasprotju s prostorskostjo likovne umetnosti, zlasti slikarstva in kiparstva. Drugi pa je sama struktura pripovedne umetnosti, za katero se je pred 19. stoletjem zdelo, da tvori prostor v njej predvsem ozadje, medtem ko je tisto, čemur je treba posvetiti pozornost, v prvi vrsti časovna usmerjenost ali teleologija obdelave (*plot*), tj. zapleta in razpleta (prim. BUCHHOLZ in JAHN 2008: 551; DENNERLEIN 2009a: 4) Ta navidezna samoumevnost je bila v teoriji pripovedi že na začetku 20. stoletja omajana z interpretativnimi dognanji o »umetnosti fikcije«, ki so pokazala na to, da so v slogu, organizaciji in strukturi pripovedi vse od Henryja Jamesa naprej uporabljene mnoge podobe slikarstva in arhitekture. V desetletjih, ki so sledila, so refleksiji prostora v pripovedi utirali pot znani literarni teoretiki in fenomenologi, če omenimo samo nekatere: Joseph Frank z odkritjem spacialne forme v delih moderne literature, Mihail Bahtin s pojmom kronotopa ter Maurice Merleau-Ponty in Gaston Bachelard s teoretizacijo živega (*lived*) prostora, pojmom, ki specifično naslavlja prostor v okviru literature in človeške percepcije.

Kakor meni Katrin Dennerlein v disertaciji *Narratologie des Raumes* (2009),¹ pa ob teoriji pripovedi pred strukturalizmom, strukturalistični razvojni fazi do konca 80. let in postklasični naratološki fazi, ki so vse že prispevale nastavke k obravnavi pripovednega prostora, še vedno primanjkuje del o vseobsegajoči sistematiki prostora v pripovednem tekstu. K. Dennerlein vidi enega od razlogov za to situacijo v pomanjkanju temeljne definicije prostora, s pomočjo katere bi se dalo integrirati posamične premisleke v skupen model. Pod oznako prostor so v navezavi na pripovedne tekste lahko mišljeni zelo različni fenomeni, kot npr. spominski prostor (tj. prostor, ki ga potrebujejo informacije o tekstu v bralčevi glavi), prostor, ki ga zajemajo črke na papirju, množica vseh fizično konkretnih in semantično prenesenih prostorskih relacij, geografske oz. topografske danosti teksta ali doživljeni prostor. (DENNERLEIN 2009a: 4–5)

Čeprav naj bi bilo 20. stoletje doba prostora in 19. stoletje stoletje zgodovine (FOUCAULT [1967] 2006: 317), pa prostorski obrat (*spatial turn*), o katerem se toliko govori zadnja leta v družboslovju in humanistiki, ni direktno povezan z naratologijo prostora, kakršno razvija K. Dennerlein. Tudi koncepti, razviti v sklopu prostorskega obrata, niso vselej kompatibilni z naratologijo. Seveda je pomembno, kako sploh tolmačimo prostorski obrat. Če merimo na njegove korenine v geografiji in sociologiji, kjer so bili vse od 80. let dalje kritizirani esencialistično mišljenje in z njim povezani

¹ Za obravnavo prostorskega obrata v naratologiji je publikacija še posebej primerna, saj je po eni strani kritični pretes dosedanjih dognanj na tem področju, po drugi strani pa vsebuje tudi sistematično vpeljavno novega pojmovnega instrumentarija za obravnavo prostora v pripovedi (FRANK 2011).

determinizmi ter hegemonistične zahteve,² se moramo zavedati, da je njegova politična kritičnost pravzaprav v nasprotju z naratološkim idealom vrednostno nevtralnega opisa in analize.

Dotlej zapostavljene teoretske konceptualizacije kulturnih, družbenih in medijskih konstitucij prostora so skušale v 90. letih nadoknaditi novejšje publikacije. V njih je mogoče razlikovati med dvema paradigmama, in sicer med *topografskim* in *topološkim* (*topological*) obratom. Topografski pristop (npr. pri Sigrid Weigel in drugih, med katerimi je treba posebej omeniti Hartmuta Böhmeja, Roberta Stockhammerja in Jörga Dünneja) je namenjal pozornost kartam in kartografskim tehnikam in je v središče postavil tehnične in kulturne oblike reprezentacije prostorskeosti. Specifično jezikovna ali pripovedna produkcija prostora, ki naj bi bila po K. Dennerlein v središču naratologije prostora, pri tej usmeritvi ni bila poseben predmet interesa. Oznaka topološki obrat, kakor ga poznamo od Stephana Günzla, pa je upoštevala tako strukturalistično navezavo na matematično topologijo kot tudi fenomenološko navezavo na Aristotelov pojem prostora. V strukturalistični topologiji bi zaman iskali osredotočanje na konkretni prostor, fenomenološko pa, nasprotno, zanimajo posamezni pomembni kraji ter način, kako jih ljudje doživljajo.

Toda naratološko ukvarjanje s prostorom se je vendarle navdihovalo pri prostorskem obratu, kar je nenazadnje razvidno že v izhodiščni osredotočenosti dela *Narratologie des Raumes* na prostor pripovedi in v odločenosti avtorice, da se dokoplje do trdnejše sistematike prostora in pripovednega strukturiranja, kakor je bila vzpostavljena doslej. K. Dennerlein zanima konkretni prostor pripovedovanega sveta; poleg tega si prizadeva opisati, sistematizirati in terminološko precizirati ne le posredovanje prostora na leksikalni ravni, ampak tudi tehnike pripovednega posredovanja prostora. Zato se ne ukvarja z deli, ki obravnavajo prostor metaforično in kot nematerialen pojav, ampak se posveti študijam o avtorjih ali obdobjih oz. posameznim tekstnim raziskavam. Zraven jo zanima, kaj ima o konkretnem prostoru v pripovedovanem svetu povedati dosedanje pripovednoteoretsko raziskovanje. S tega vidika si ogleda niz predhodnih raziskav, razdeljenih v tri (kronološke) faze:

1 Zgodnja teorija pripovedi

Med reprezentativnimi primeri zgodnjih obravnjav pripovednega prostora K. Dennerlein navede delo Käte Friedemann z naslovom *Die Rolle des Erzählers in der Epik* (1910), in podrobneje obravnava razpravljanja Roberta Petscha v knjigi *Raum in der Erzählung* (1934), Hermana Meyerja v *Raumgestaltung und Raumsymbolik in der Erzählkunst* (1957), Franka C. Maatjeja v delu *Versuch einer Poetik des Raumes: Der lyrische, epische und dramatische Raum* (1968), Bruna Hillebranda v *Poetischer, philosophischer und mathematischer Raum* (1971), ponatisnjena v zborniku *Landschaft und Raum in der Erzählkunst* (1975), ki ga je uredil Alexander Ritter (1975), ter Hillebrandovo knjigo *Mensch und Raum im Roman* (1971). Pojmovnik v

² Podrobneje o prostorskem obratu, katerega začetnik je Edward Soja z deloma *Postmodern Geographies* (1989) in *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and other Real-And- Imagined Places* (1996) ter o obtoku pojma v nemškem kulturnem prostoru gl. DENNERLEIN 2009a: 6).

tej fazi tematiziranja konkretnega prostora v pripovednem tekstu je usmerjen predvsem k pomenu prostora, simbolni naboj prostora, ki v realizmu prevladuje, pa je postavljen kot norma ter se po avtoričinem mnenju tako ne izogne neželeni metaforičnosti. Vidni so tudi prvi nastavki opisov tehnik prikazovanja prostora. Ideja je, da bi bilo potrebno pripovedni prostor razmejiti od koncepta prostora v naravoslovju, kar še ni uresničeno. (DENNERLEIN 2009a: 23)

2 Strukturalizem

K strukturalistični pristopu spadajo naslednje obravnave pripovednega prostora: Christian Sappok, *Die Bedeutung des Raumes für die Struktur des Erzählwerks: Aufgezeigt an Beispielen aus der polnischen Erzählliteratur* (1970), Gerhard Hoffmann, *Raum, Situation, erzählte Wirklichkeit: Poetologische und historische Studien zum englischen und amerikanischen Roman* (1978), Jurij M. Lotman z razpravo *Das problem des künstlerischen Raums in Gogols Prosa* (1968) ponatisnjeno v *Aufsätze zur Theorie und Methodologie der Literatur und Kultur* (1974), in *Struktura literarnega teksta* (1970), Jost van Baak, *The Place of Space in Narration: A Semiotic Approach to the Problem of literary Space: With an Analysis of the Role of Space in E. E. Bable's »Konarmija«* (1983), Gabriel Zoran, *Towards a Theory of Space in Narrative* (1984), in Ruth Ronen *Space in Fiction* (1986). Za to fazo so značilni poskusi, sistematizirati množstvo pojavov, ki so odvisni od prostora. Pomembni prispevki te faze so identifikacija in obravnava problemov, kot so jezikovna produkcija prostora, strukturiranje prostora s pripovedovanjem, semantiziranje prostorov in krajev ter prostorskih relacij, povezava z drugimi elementi pripovedovanega sveta itd. (DENNERLEIN 2009a: 36–37)

3 Uvodi in naratološke monografije

Med uvodi in naratološkimi monografijami K. Dennerlein obravnava naslednje avtorje oz. njihova dela: Cordula Kahrmann, Gunther Reiss in Manfred Schluchter, *Erzähltextanalyse: Eine Einführung in Grundlagen und Verfahren: Mit Materialien zur Erzähltheorie und Übungstexten von Campe bis Ben Witter* (1977), Seymour Chatman, *Story and Discourse* (1978), Mieke Bal, *Narratology: Introduction to the theory of Narrative* (1985), Hans Kraah, *Räume, Grenzen, Grenzüberschreitungen – Einführende Überlegungen* (1999) in David Herman, *Story Logic: Problems and Possibilities of Narrative* (2002). Nazadnje omeni leksikonski članek Mary-Laure Ryan, *Space* (2009). Bolj kot o posebni fazi bi bilo mogoče govoriti o skupini tekstov, saj so nekatera dela po svoji zasnovi še povsem strukturalistična in bi bolj sodila v prejšnjo fazo. Večina obravnavanih del nima niti samostojnega poglavja o prostoru, pač pa nastavke, ki so uporabni za naratologijo prostora. K. Dennerlein si v skladu s svojo izhodiščno mislijo, da so obravnave prostora v teoriji pripovedi zaostajale za analizami časa tudi zaradi odsotnosti temeljne definicije prostora (DENNERLEIN 2009a: 4–5), v tretjem poglavju svojega dela prizadeva artikulirati nosilni koncept za konkretni prostor v pripovednem svetu. V ta namen podrobneje pretrese različne

koncepte prostora iz teorije pripovedi in debate o prostorskem obratu, zlasti pojma topografije – ta je po njenem mnenju preozek –, in topologije – ta nima definicije prostora kot umestitvene kategorije (52–54).

Nato se dotakne geografije in njene delitve na fizično in družbeno geografijo (*human geography*). Slednja se ukvarja s prostorskim delovanjem ljudi in njihovim dojetjem prostora in se je po Bennu Werlenu v 70. in 80. letih razvila v socialno, kulturno in gospodarsko geografijo. Zanimivi zanjo so postali tudi jezikovni procesi socialne konstrukcije prostora. Avtorica se opre na socialno geografinjo Anke Schlottmann (2005) in na vsakdanje razumevanje prostora v geografiji v šestih točkah, ga vzame za svoje izhodišče in predela oz. omeji (56–59). Gre za predstavo o prostoru kot kontejnerju (*container*), po kateri so za prostore značilni objektivnost in predmetnost, neodvisnost od zaznavanja, diskretnost, razlikovanje med znotraj in zunaj in pripadnost ljudi in stvari.³ Pomembna omejitev je npr. v tem, da lahko pri fikcijskih tekstih pridejo v poštev kot bivališča oseb tudi nenavadni ali vsakdanjim predstavam nasprotujoči prostori. Iz množice vseh predmetov pripovedovanega sveta, ki pridejo v poštev, naj bi bili za analizo prostorov relevantni le tisti, ki so hkrati okolje oseb⁴ ali pa bi po vsakdanjih predstavah bralcev in po pravih pripovedovanega sveta to lahko postali (68–72). Prostor torej definira kot »množico tistih konkretnih predmetov, ki razlikujejo med znotraj in zunaj in po zakonitostih pripovednega sveta lahko postanejo okolje nekega karakterja« (239).⁵

K. Dennerlein v četrtem poglavju knjige zanima, kako v pripovednem tekstu nastopajo prostorske danosti (*Gegebenheiten*), ki so nadpomenka za prostore, kraje in topografske objekte. Možni sta dve tehniki: eksplicitna s pomočjo prostorskih referenc in implicitna (brez njih). Obe tehniki zahtevata kompleksne operacije razumevanja s strani bralca, ki jih avtorica teoretsko podkrepí s pomočjo koncepta modelnega bralca Fotisa Jannidisa; koncept modelnega bralca je tista funkcija bralca, ki je nujna za rekonstrukcijo pripovedne komunikacije.

Nato na kratko in kritično obravnava novejšo poskuse opisov mentalnih modelov pripovedovanega sveta, ki jih je prispevala kognitivna znanost.⁶ Tako npr. ugovarja predstavam, da bralec prevaja prostorske informacije v nekem tekstu v kvazikartografski pogled.⁷ Kartiranje je na ozadju prostorskega obrata po njenem pač postalo pretirano uporabljana metafora. Ta metafora ne ustreza mentalnemu modelu pripo-

³ Kot opozarja Frank, je Dennerlein v tej točki do neke mere subverzivna do aktualnih trendov v kulturnih vedah, ki obravnavajo prostor relacionalno, saj je njena koncepcija prostora kot kontejnerja eksplicitno substancialistična (FRANK 2011).

⁴ Dennerlein se navezuje na definicijo pripovednega prostora, ki sta jo predlagala že Buchholz in Jahn in po kateri je »pripovedni prostor okolje, v katerem se gibljejo in živijo zgodbni karakterji« (BUCHHOLZ in JAHN 2008: 552).

⁵ Kot opozarja recenzentka knjige, v tej definiciji, ki jo najdemo v glosarju na koncu knjige, manjkata dva pomembna vidika, s katerima se avtorica sicer ukvarja v tretjem poglavju svojega dela, in bi morala biti po njenem privzeta v definicijo. (TSCHÄPE 2011)

⁶ Temu vprašanju se posveča v posebni študiji, kjer obravnava uporabnost kognitivnih pristopov za naratologijo prostora (prim. DENNERLEIN 2009b).

⁷ Ob tem je zanimiva je zlasti avtoričina polemika z Ryanovo, ki preverja stališče, da obstaja mentalni model prostora v obliki karte in se sprašuje o tem, »kako detajlirana mora biti odslilkava prostora na njej in če je celovita reprezentacija iz ptičje perspektive nujna za to, da zagotovi primerno razumevanje zapleta (*plot*)« (DENNERLEIN 2009a: 103–107; RYAN 2003: 216).

vedovanega prostora. Pripovedni teksti namreč večinoma izdajo le malo o položaju prostorskih danosti. Poleg tega predpostavlja koncept mentalne karte vizualno skladiščenje prostorskih informacij, za katero je v pripovednih tekstih malo strukturalne opore. In končno karte ne morejo zajeti rangiranja prostorskih informacij, opravljenega v tekstih. (FRANK 2011)

V sozvočju s klasičnim naratološkim dvoravninskim pojmovanjem pripovedi in razlikovanjem med *discours* in *histoire* skuša avtorica nato ločevati med formo oz. tem, kako je pripovedovana neka zgodba, in vsebino oz. tem, kaj je v zgodbi prikazano (DENNERLEIN 2009a: 112–113). Zato se najprej loti obravnave tehnik prikazovanja prostora in šele potem prikazovanja prostora kot elementa pripovedovanega sveta.

Glavni tehniki, ki sta še posebej pomembni za podajanje informacij o prostoru, sta dve, in sicer *pripovedovanje* o prostoru med pripovedovanjem o dogodkih in *opisovanje*. Glavna referenca glede pripovedovanja o dogodkih je za K. Dennerlein Catherine Emmott (1997). Nanjo se naveže, ko skuša pokazati, da poteka pri branju kopičenje ali, še bolje, skladiščenje informacij, ki omogoča modelnemu bralcu navezovanje novih informacij na že shranjene. Vsako vmesno shranjevanje, do katerega pride v določeni točki pripovednega dogajanja, označi C. Emmott kot *kontekstualni okvir*, K. Dennerlein pa ta termin preimenuje v situacijo (*Situation*). V takem kontekstualnem okviru oz. situaciji so vsakokrat shranjene *epizodične* informacije »o konfiguraciji karakterjev, lokaciji in času« (116). Z izbranimi odlomki iz romana *Berlin Alexanderplatz* Alfreda Döblina ponazori pomen lokacij v situaciji in dokaže, da je spetost dogodkov s situacijami še posebej pomembna za razumevanje besedila in da je v tekstu zgodnejše situacije mogoče spominsko priklicati prav zaradi prostorskih danosti.

Zatem podrobneje obravnava prostorske komponente situacije. Dogodki, ki jih v navezavi na Petra Hühna pojmuje kot *spremembe stanja*, se vedno odvijajo *v, na* ali *pri* neki prostorski danosti, zato ustreza prostorska razsežnost nekega dogodka bodisi samemu mestu te danosti, kadar je dogodek umeščen *v* njej, bodisi v njenem predmetnem področju, če je lokaliziran *na* ali *pri* njej. Dogodek pa je lahko umeščen tudi na mejo dveh prostorskih danosti in v tem primeru je razsežnost dogodka to mejno področje. Takšna dogodkovna področja (*Ereignisregionen*) imajo torej obliko prostora, saj imajo določljivo razsežnost in razlikovanje med znotraj in zunaj, ne da bi pri tem morale biti imenovane konkretne meje.

Definicija dogodkovnega področja (področja dogodka) je tudi podlaga definiciji dogajališča (*setting, Schauplatz*). K. Dennerlein izhaja iz Ruth Ronen, za katero je *setting* definiran kot »actual, immediate surrounding of an object, a character or event« (RONNEN v DENNERLEIN 2009a: 129). Njeno definicijo precizira s tem, da vpelje kriterije za *immediate*, kar je področje dogodka, ter kriterije za *actual*, ki so časovna, modalna in medijska komponenta. Razlikovati je mogoče še med dogajališči, ki pripadajo različnim ravnam pripovedi (primarna, sekundarna, terciarna itd.).

Druga tehnika prikazovanja prostora je opisovanje, ki se od pripovedovanja razlikuje po tem, da pri njem ne nastajajo nova dogodkovna področja, ki bi imela formo prostora (DENNERLEIN 2009a: 132). Opisovanje je torej zanjo tekstni tip, prek katerega so posredovane stabilne lastnosti prostora, ne da bi bil v istem delu stavka ali stavka ali odlomka omenjen en sam dogodek (141). Stabilne lastnosti so sicer lahko sporoče-

ne tudi v drugih tekstnih tipih, toda takoj ko so povezane z dogodkom, niso več opis. Kar zadeva tehnike prikazovanja, je opis prostora pogosto povezan s pripovedovanim *zaznavanjem* prostora, o katerem je mogoče govoriti le, kadar se da eksplicitno ali implicitno razločevati med instanco in zaznavanjem. Ostale primere pojmuje kot vednost (*Wissen*).

Proti koncu študije si avtorica postavi vprašanje po parametrih oz. vzorcih, ki presegajo tekst in ki strukturirajo prostorske informacije pripovednih tekstov. Informacije o fizičnih lastnostih je mogoče podati v skladu s konceptom prostora kot kontejnerjem na treh prostorskih oseh (vertikalni, horizontalni in sagitalni) in relacijah med prostori (kontakt, bližina, razmejitev). Vendar sporočenih fizičnih značilnosti prostorov samih na sebi ne kaže vzeti kot povod za odkrivanje opozicijskih struktur v tekstu, če njegove osnove tega ne omogočajo.

Vednost o materialnem izražanju prostorov ali o tipičnih sosledjih dogodkov avtorica zajame s pojmom prostorski model, prostorske komponente modela pa kot prostorsko shemo. Razlikuje tri tipe prostorskih modelov: antropološkega (npr. hiše, hribi, trgi), institucionalnega (npr. zapor, gledališče, klavnica, šola) in specialnega (npr. Atlantis iz Platonove *Države*, Polifemova votlina).

Za makrostrukture konkretnega prostora v pripovedovanem svetu predstavi predloge različnih avtorjev za strukturne elemente, in sicer *področja/regions, landmarks, paths in meje*. Pri tipih prostora upošteva dognanja Kevina Lyncha iz dela *The Image of the City* (1960).

Delo Katrin Dennerlein na ozadju prostorskega obrata interdisciplinarno sintetizira pragmatične lingvistične dosežke, dosežke kognitivne znanosti in naratologije. Vsebuje nekatere že znane, a tudi povsem samostojne predloge za naratologijo prostora, ki je v bistvu slabo poznano in komaj sistematizirano področje raziskovanja. Nekateri bi bili uporabni tudi v projektu Prostor slovenske literarne kulture, zlasti v tistem sklopu, ki predvideva prostorsko analizo dogajališč slovenskega zgodovinskega romana in kjer se pri geografski reprezentaciji povsem konkretnih pripovedi odpirajo številne dileme (prim. v tej št. HLADNIK in FRIDL 2012). Avtoričina sistemizacija in opisni instrumentarij pojmov so še posebej prepričljivi v četrtem in šestem poglavju (TSCHÄPE 2011), kjer se ukvarja z jezikovnim reprezentiranjem prostora v pripovednem tekstu, in bodo gotovo navdihovali nadaljnjo diskusijo o teh vprašanjih. Aplikacija novih tekstnih primerov v naratološko analizo pa bo lahko prispevala k večji jasnosti in uporabnosti vpeljanih konceptov.

Alenka Koron

Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Ljubljana

VIRI IN LITERATURA

Sabine BUCHHOLZ in Manfred JAHN, 2008: Space in Narrative. *Routledge Encyclopedia of Narrative Theory*. Ur. David Herman, Manfred Jahn in Marie-Laure Ryan. London, New York: Routledge. 551–555.



- Katrin DENNERLEIN, 2009a: *Narratologie des Raumes*. Berlin, New York: De Gruyter (Narratologia, 22).
- , 2009b: Über den Nutzen kognitionswissenschaftlicher Forschungsergebnisse für eine Narratologie des Raumes. *Literatur und Kognition: Bestandsaufnahmen und Perspektiven eines Arbeitsfeldes*. Ur. Martin Huber in Simone Winko. Paderborn: Mentis (Poetogenesis, 6). 185–202.
- Michel FOUCAULT [1967] 2006: Andere Räume. *Raumtheorien: Grundlagentexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften*. Ur. Jörg Dünne in Stephan Günzel. Frankfurt ob Majni: Suhrkamp. 317–329.
- Michael C. FRANK: Der 'konkrete Raum' im Erzähltext. Neue narratologische Wege abseits des spatial turn. *IASLonline*. Tudi na spletu.
- Ansgar NÜNNING, 2004: Raum/Raumdarstellung, literarische(r). *Metzler Lexikon Literatur- und Kulturtheorie*. Ur. Ansgar Nünning. 3. akt. in razšir. izd. Stuttgart, Weimar: Metzler. 558–560.
- Marie–Laure RYAN, 2003: Cognitive Maps and the Construction of Narrative Space. *Narrative Theory and Cognitive Science*. Ur. David Herman. Stanford: CSLI Publications. 214–242.
- , 2009: Space. *Handbook of Narratology*. Ur. Peter Hühn idr. Berlin, New York: De Gruyter (Narratologia, 19). 420–433.
- Elsa-Maria TSCHÄPE, 2011: Der konkrete Raum der erzählten Welt: Raumkonzept, Referenzen, Darstellungstechniken und Wissenskonfigurationen. *JLToonline*. Tudi na spletu.